

Nenad Cambi

STUDIJE O SPOMENICIMA UZIDANIMA U KUĆE SPLITA I
OKOLICE (IV.)
RELJEF IVANA EVANĐELISTA U CRKVICI SV. JERE NA
MARJANU

UDK: 736.24.046:726.54 (497.5 Split) "652+654"

Izvorni znanstveni rad

Priljeno: 15. VI. 1997.

Nenad Cambi

Filozofski fakultet

23000 Zadar, HR

Ovaj je rad posvećen jednom reljefu koji je uzidan u ogradni zid crkvice sv. Jere na južnoj padini Marjana. Riječ je o reljefu mladoga sv. Ivana Evanđelista, pripisanome nekom renesansnom majstoru koji se ugledao u antičke nadgrobne spomenike; smatralo se, međutim, da rad nije kopija, nego slobodna umjetnička interpretacija ranijega predloška. Na temelju jasno vidljivih ostataka autor dokazuje da je to bio rimski nadgrobni spomenik stela ili sličan reljef s pokojnikovim likom. Lik je pretvoren u sv. Ivana. Najveće promjene na izvornom liku dogodile su se na glavi, dok je tijelo, osim neznatnih zahvata, ostalo netaknuto. Na temelju širine natpisnoga polja koja znatno prelazi arkadu, može se ustvrditi da su se lijevo po svoj prilici nalazili još jedna arkada i lik, koji su u doba renesanse bili odbačeni.

U zidu nad vratima s unutrašnje strane, desno od ulaza u crkvicu sv. Jere na južnoj padini Marjana uzidan je reljef s prikazom mladoga Ivana Evanđelista u arhitektonski raščlanjenom okviru (dim.: visina 1,02, širina 0,64, dubina reljefa 0,8 m). Ispod prikaza je natpis IOANES EVAGELISTA, pisan lijepom kapitalom koji jasno određuje lik (sl. 1, 2). U natpisu su se potkrale dvije grješke, jer, ako i zane-marimo izostanak slova H koje se katkada ispušta, ipak za pravilan latinski oblik manjka još jedno N te N u riječi Evangelista. Nema dvojbe, dakle, da je riječ o apostolu Ivanu Evanđelistu. Unatoč raspravama vrijednih povjesničara umjetnosti O. von Kutschere Woborskoga,¹⁾ Lj. Karamana²⁾ i D. Kečkemeta,³⁾ na

ovaj se reljef ipak valja još jedanput osvrnuti, zbog nekih elemenata koji zavrjeđuju osobitu pozornost. Iz priloženih navoda bjelodano je da spomenuti znanstvenici nisu složni glede datacije, a ni atribucije reljefa.

O. von Kutschera-Woborsky uspoređuje reljef s rimskim stelama, osobito onima iz Dalmacije, ali ga ne smatra ni rimskim radom, a niti kopijom nekoga rimskog reljefa, nego ostvarenjem koje je inspirirano klasikom. On kaže: "... dasas unser Relief zeitlich keineswegs mit den antiken Grabsteinen zusammenfallen könne und die vorliegenden Unterschiede weder mit den Stelen augusteischer noch spätantiker (Diokletians) Zeit eine Vereinbarung gestatten würden."⁴⁾ U zaključku će pak ustvrditi: "Als geringes Ergebnis dieser Untersuchungen würde sich also etwa schliessen lassen, dass unser Relief wahrscheinlich mit den Trau an der Neuausschmückung des Domes wirkenden Künstlern, unter denen Andrea Alexi und Niccolò Fiorentino die hauptsächlichsten sind, in Verbindung gebracht werden dürfte und die baugeschichtlichen Daten von 1467 (Vollendung des Baptisteriums) und 1468 (Kontrakt der beiden Meister) für die Errichtung der Orsini Kapelle) irgend einen näheren Terminus für die Entstehung unseres Reliefs bilden könnten."⁵⁾

Lj. Karaman se uglavnom slaže s Woborskim. On piše: "Ipak okolnost da su antikle reminiscencije i u ovo doba češće i jače u Splitu, Trogiru, bližim Dioklecijanovoj palači i staroj Saloni, nego li Šibeniku, utemeljenom od Hrvata, i Dubrovniku, u čijoj su okolici odavna netragom iščezli rimski spomenici, govori za to, da domaći spomenici iz rimske dobe još nisu bili izgubili svoju privlačivost za dalmatinske umjetnike. Takav je spomenik sigurno bila rimska stela u koju se u XV vijeku ugledao majstor sv. Ivana Evanđeliste na Marjanu. A jednako se ne da primjerice poreći ni velika sličnost, vjerojatno i ovisnost kasetiranog bačvastog svoda krstionice i kapele sv. Ivana u trogirskoj katedrali (iz g. 1467. i 1468.) od kasetiranog svoda Hrama Palače u Splitu."⁶⁾

D. Kečkemet se ne slaže u svemu s Woborskim, premda mnogo ne odstupa od njegova mišljenja: "Jedna od najzanimljivijih skulptura u Splitu je reljef evanđelista Ivana na crkvi sv. Jere na Marjanu. Taj lijepi lik, pod nišom s renesansnim pilastrima s kanelaturom, nosi čisto antičke oznake. To je najbolji putokaz utjecaju antičke solinske skulpture na naše renesansne kipare. O tom reljefu je opširno pisao O. Kutschera-Woborsky. Ne čini mi se najuvjerljivije Kutscherino datiranje reljefa u XV. st., upoređivanjem s duhom renesanse u Italiji, jer je naša renesansa stajala u stanovitoj retardaciji prema onoj talijanskih centara. Reljef je mogao nastati i u prvoj polovini XVI. st."⁷⁾

Međutim, unatoč učenim raspravama i navođenju velikog broja paralela, ni Kutschera-Woborsky, a ni drugi autori ipak nisu dovoljno pažljivo promatrali reljef; propustili su uočiti stanovite pojedinosti bitne za nastanak spomenika. Što

zapravo donosi pomno promatranje reljefa? Ponajprije, očito je da on nije izrađen od jednoga monolitnog bloka. Lijeva je parasta (gledano, dakako, ravno prema spomeniku)⁸⁾ nedvojbeno naknadno dodana. Naime, ispod lijevoga postamenta za luk po širini čitave paraste zapaža se rez koji upućuje na neorgansko vezivanje s gornjim dijelom spomenika (luk). Gledajući i s unutarnje strane, u niši se vidi rez uzduž čitave paraste, što nedvojbeno dokazuje zasebnu izradbu. Također je nedvojbeno da lijeva parasta nije bila organski povezana ni s donjim dijelom spomenika (profil iznad natpisa). Taj je element vezivom priljubljen uz preostali dio bloka. Isto tako, gore i lijevo od arkade spomenik je odcijepljen i na tom je mjestu dodan konični umetak koji nema arhitektonsko raščlanjenje kao spomenik na koji se priključuje. Očito je, dakle, da su na toj strani umetnuta dva zasebna komada. Umetci su oblikom pa i dimenzijama slični, ali ne i istovjetni desnom dijelu spomenika. Na prvi pogled je vidljivo da je lijeva parasta uža. Uži je također i postament luka, premda je izrađen od istoga bloka. No, ravni dio uz kanelure očito je nešto uži. Nije sigurno kad je prikazanoj osobi stradao nos, vidljiva je svježja fraktura, a usporedimo li reljef sa starim njegovim fotografijama, zaključujemo da je nos postojao početkom XX. st.⁹⁾ Prema izjavama sudionika konzervatorskoga zahvata na zidu, godine 1981. reljef je skinut i spušten na pod, ali nos tada nije oštećen. Žao mi je što nisam mogao pregledati spomenik dok je bio na zemlji, prije nego što je vraćen na svoje mjesto, jer bi se tada sigurno mogli otkriti neki indikativni detalji na stražnjoj i lijevoj bočnoj strani.

Isto tako, zaseban je komad profilirana greda koja se nalazi iznad luka kao zaključni kamen, što znači da je spomenik komponiran od četiri odvojena dijela.

Pažljivim se promatranjem reljefa mogu uočiti još neke vrlo važne pojedinosti. Naime, na desnoj strani glave preostali su abocirani ostatci koji su nešto veći i širi od dovršenoga dijela glave, a zapažaju se približno do okomice od de-

Reljef sv. Ivana Evanđelista u ogradnom zidu crkvice sv. Jere na Marjanu

snoga oka do tjemena. Ostaci su vidljivi i desno uz vrat te uz dio ramena. Ostaci obrisa vide se i uz vrat i ramen s lijeve strane. Najveći dio abociranoga materijala nalazi se ipak na desnoj strani, iznad uha. Na tim ostacima nalaze se svrdlom bušene rupe koje su pomagale pri skidanju suvišnoga materijala, ali je obrada stala na tom stupnju doradenosti. Na tjemenu se pak zapažaju ostaci poravnavanja površine reljefa pomoću zubatoga dljeta, što je, doduše, viši stupanj dorade, ali skulptura ipak ni tu nije dovršena.

Što znače navedeni ostaci? Oni nedvojbeno dokazuju da oko figure Ivana Evangelista postoje ostaci obrade. Čini se kao da je bila naznačena znatno veća figura, a da je konačno doradena manja, a ostaci materijala nisu skinuti i uglačani. Postavlja se pitanje je li to ostavio nemarni renesansni kipar ili se radi o ostacima neke ranije figure koja je priklesana da bi se od nje mogla načiniti nova. No, osim navedenih, posve lako uočljivih ostataka obrade ima i niz drugih pojedinosti koje još više produbljuju dvojbu glede nastanka reljefa. Ponajprije, odmah se može zamijetiti da su tijelo, a osobito ruke proporcionalno znatno veći od glave. Desnu ruku kipar je suzio tako da je oduzeo komad "mesa", ali je ipak ostao vidljiv i rub podlaktice starijega lika koji se vidi na tkanini, što pokazuje da je sužavanje načinjeno nakon što je izrađena draperija. Ta pojednost upućuje na pretpostavku da ramena, ruke i tijelo više odgovaraju većoj negoli novijoj, manjoj glavi.

Na odjeći se ne mogu primijetiti znatniji ostaci priklesivanja, osim što su ramena nešto malo snižena u odnosu na ona ranija, što pokazuje ostatak ruba vidljiv iznad novijega, jer nije posve izglaćan. Na preostalom dijelu odjeće, osim možda na krajnjoj desnoj strani, o čemu će još biti riječi, nema zamjetnih preradaba i priklesivanja.

Da reljef izvorno nije bio ovakav kakav je danas, pokazuju još očitije daljnja zapažanja. Kako natpis počinje na natpisnom polju točno ispod lijeve paraste, što je, kako je nedvojbeno utvrđeno, neorganski povezana uz spomenik, očito je da je njegova širina bila veća od sadašnjega reljefa. Može se to zaključiti po tome što okvir natpisnoga polja nema živi kraj profilacije. Dio natpisnoga polja lijevo od slova I čak se nastavlja za 2-3 cm izvan okomite linije vanjskog ruba paraste. Taj kraj je, naime, nepravilno odlomljen i malo strši, što jasno pokazuje da je spomenik skraćen na lijevoj strani. Sve to znači da je spomenik zapravo skrpljen i da su na njemu izvršene znatne preinake. Kako gornji dio spomenika s lukom i ružicama pokazuje renesansne odlike, postavlja se pitanje kojemu razdoblju pripadaju ostaci ranijeg spomenika.

Sad bismo se mogli ponovno vratiti ostacima materijala uz glavu (sl. 2). Ako je nedvojbeno utvrđeno da je spomenik prerađivan, tada ostatke ipak valja radije pripisati nekoj ranijoj skulpturi koja je priklesana da bi se izradila nova fi-

gura. Na to, osim već rečenoga, upućuje i podatak da preostali abocirani materijal oko glave nije jednolično raspoređen, nego je daleko obilatiji na desnoj strani, što još više potvrđuje ostatak s desne strane iznad tjemena. On je snižavan i izravnavan, ali ipak nije mogao biti uključen u novu glavu. Starija glava je bila mnogo veća i poslužila je kao materijal za novi lik. Na to upućuje i činjenica da su ramena bila znatno šira, što se vidi na desnom ramenu. Na lijevom se to ne zapaža, ali pregled izbliza dokazuje da su kraj ramena i nadlaktica bar neznatno odsječeni.

Glava reljefa sv. Ivana Evangelista

Prema tome, po svoj je prilici riječ o palimpsest-skulpturi. Da je reljef izvorno nastao u renesansno doba, teško bi bilo pretpostaviti da bi ostalo toliko “mesa”. Sudeći po drugim dijelovima glave i ostalih dijelova reljefa, majstor nije bio toliko nemaran. Na pitanje kad je nastala prethodna skulptura, zapravo je već odgovorio Kutschera-Woborsky tragajući za antičkim uzorima srednjovjekovnoga reljefa. Prethodni lik je lik pokojnika na nekom rimskom nadgrobnom spomeniku, ali ne uzor ili kopija nego za novu namjenu (lik Ivana Evangelista) prerađeni “pravi” rimski pokojnik. Takvi su rimski nadgrobni reljefi s polufigurom vrlo česti i oču-

vali su se u tisućama primjeraka na području Rimskoga Carstva. Riječ je, dakle, o muškarcu koji bijaše odjeven u tuniku i ogrnut plaštem. Na prsima tunika ima uobičajene nabore V-oblika i pada do koljena, što se, dakako, ne vidi, jer je lik prikazan samo do visine prepona. Preko tunike prebačen je plašt (*himation*, palij).¹⁰⁾ Ogrtačem su bila ogrnuta oba ramena: desni njegov kraj obgrlio je lijevu ruku, dok je s lijevoga ramena padao preko desne ruke, a pokojnik je (dakako i Ivan, jer u tom segmentu reljef nema izmjena) uhvatio skut. Ostatak ogrtača bio je prebačen preko njegove lijeve ruke. U lijevoj pruženoj ruci osoba je držala neki predmet, koji je malo oštećen. Po svoj prilici riječ je ili o mapi¹¹⁾ ili možda o rotulusu.¹²⁾ Čini se da ni na tome mjestu nije bilo priklesivanja.

Što se pak glave tiče, jasno je da je ranija bila temeljito prerađena i preostali su samo njezini obrisi. Od izvornoga lica ostao je, kako se čini, vrh brade, usne i manji dio desne donje čeljusti. Bar odraz starijega lika vidljiv je u ravnim obrubama. Kosa je nedvojbeno najtemeljitiše prerađena, jer je rimski pokojnik očito imao uobičajenu kratku kosu, čiji se zatvoreni oblik kalote može vidjeti na tjemenu na desnoj strani. Preradba glave, za razliku od ostalih dijelova reljefa, izvršena je vrlo pažljivo, tako da se stari dijelovi teško razlikuju, jer su prijelazi pomno uglačani, a ostatci starije skulpture dobro uklopljeni u novi oblik. Zbog čega nisu uklonjeni ostatci desno od glave, nije moguće objasniti. Prema tome, Nikola Fiorentinac ili pak neki drugi srednjovjekovni majstor (ne bih, zbog nekompetencije, ulazio u pitanje atribucije) jednostavno je iskoristio jedan rimski nadgrobni spomenik i od postojećega "skrojio" novo djelo. Djelo je ipak autentično, unatoč tome što je znatan dio pripadao ranijem spomeniku, jer je majstor vrlo spretno objedinio raznorodne elemente u novu cjelinu.

Sada preostaje da pokušamo pokazati na koji je način "prekrojena" stela ili neki sličan spomenik. To, međutim, neće biti laka zadaća. Naime, da je bila upotrijebljena jednostavna i česta stela čiji su krajevi omeđeni parastama i polustupovima s korintskim kapitelima što nose ravnu profiliranu gredu, ne bi se lako dalo objasniti kako je došlo do toga da je desna baza o koju se upire luk toliko duboko penetrirala u polje reljefa.¹³⁾ Dvije su mogućnosti razrješenja ovog problema prema tipovima rimskih stela ili sličnih nadgrobničkih spomenika. Prva je da je to bila stela s trokutnim zabatom i polukružnom kupolom te profiliranom gredom koja tvori arhitekturu niše iza pokojnika. Taj tip stele poznat je u Dalmaciji¹⁴⁾ ili drugdje u rimskom svijetu.¹⁵⁾ Druga je mogućnost da je to bila stela ili pak neki drugi spomenik koji je pri vrhu imao kružni završetak, kao što je to slučaj na nekim primjercima u Rimu¹⁶⁾ ili na jednom fragmentu iz Raba.¹⁷⁾ Preradba arhitektonskoga okvira antičkoga spomenika bila je temeljita, jer je reljef viši od okvira, što bi upućivalo na to da su paraste, luk i gornji dio spomenika znatno sniženi u odnosu na izvornik.

Visina Ivanove aureole zapravo je visina pozadine antičkoga reljefa, dok je za srednjovjekovnu skinuto sve ostalo, tako da bi ostala viša kružnica oko glave. To znači da je dio spomenika (luk i okvir s ružicama) u cijelosti renesansni. Stilski i tehnički on se razlikuje od antičkih elemenata dekoracije. Srednjovjekovni majstor temeljito je preradio antički polukrug iznad glave i koso ga zasjekao da bi postigao učinak veće dubine reljefa u perspektivi. U istu svrhu je i baza luka na desnoj strani malo zakošena. Kanelire na parastama očito su srednjovjekovni rad i s izvornim spomenikom nemaju nikakve veze. Samo je podrijetlo toga motiva antičko.

Pokojnici na antičkim stelama u Dalmaciji, a i drugdje, rijetko u šaci drže dio skuta, kao na marjanskom reljefu. Ipak, primjera ima, tako da naš spomenik nije iznimka (primjerice na steli Gaja Utija brat vlasnika stele, smješten na krajnjoj desnoj strani, drži u ruci dio skuta koji potom pada nadolje, sl.).¹⁸⁾ To je normalna gesta kojom se sprječava da ogrtač padne suviše nisko. Pokojnik je prema odjeći civil (ne vojnik), ali nije bio odjeven u rimsku građansku odjeću (toga).¹⁹⁾

Odjeća je izrađena meko i fino, biz gustih nabora, u skladu s najboljim primjerima rimske sepulkralne umjetnosti. Prijelazi su blagi i prirodni, nabraniji na mjestima gdje to zahtijeva pokret ili pad tkanine. Tunika ima nježnije nabore od ogrtača, što sugerira različitu debljinu tkanine. Očito je da je prikaz pokojnika bio klasicistički, da je znatna pozornost bila ukazana naborima tkanine. Reljef je isklesan na način ranocarske umjetnosti. Slične nabore susrećemo na stelama iz Vranjica,²⁰⁾ ali i na brojnim nadgrobni spomenicima iz Rima.²¹⁾ Izvorni bi spomenik valjalo datirati u doba prva dva ili tri desetljeća I. st. Kad bismo imali očuvano i lice i rese kose na čelu, tada bi se izvornu skulpturu moglo i točnije datirati.

Što se pak donjega dijela spomenika tiče, valja kazati da je on također bio preraden u kasnije doba. Antički bi mogao biti i okvir ispod prikaza s profilacijom, ali je površina natpisnoga polja bila malo snižena kako bi primila novi natpis. Vjerojatno je tako nestao i okvir s bočnih strana natpisa. Širina natpisnoga polja, koja se proteže ispod lijeve naknadno izrađene paraste, pokazuje da se do svečane figure u antici mogla nalaziti još jedna, kao što je to inače dosta često.²²⁾ U tom slučaju izvorni nadgrobni spomenik morao je imati još jedan luk (bez razdvajanja parastom) pod kojim je možda stajala druga osoba. Njezini ostatci bi se možda i vidjeli da je moguće razdvojiti lijevu parastu. Očito je da je ta osoba bila otučena i da je za izradbu poslužio samo ovaj, krajnji desni dio antičkoga spomenika. Što se zbilo s preostatom spomenika, nije moguće ni nagađati. Po svoj prilici, između dva lika u antici nije bilo nekog arhitektonskog elementa. Zbog toga je u posljednjoj uporabi bila dodana lijeva parasta.

Kad je ovdje s popriličnom vjerojatnošću utvrđeno da je riječ o palimpsestu, valjalo bi kazati nekoliko riječi o tom fenomenu koji je imanentan skulpturi.

Izradba skulptura preko ranijega rada bijaše uobičajena u antici. Osobito su se često priklesivali carski kipovi. Bijaše to uobičajena pojava kad bi car doživio *damnatio memoriae*. Kipovi careva pogođenih takvom sudbinom bili su iskorištavani kao vrijedan materijal za nove skulpture. O takvim likovima počelo se raspravljati tek u zadnje doba.²³⁾ O palimpsest-skulpturi smije se govoriti samo ako doista ima ostataka ranije plastike. Palimpsest-glava je nedvojbeno ona Trajanova iz Visa, po svoj prilici izrađena od Domicijanova portreta.²⁴⁾ Od Domicijanove glave izrađena je i glava cara Nerve pronađena prije nekoliko godina u Ninu.²⁵⁾ Čak je i prethodna, Domicijanova, glava bila izrađena od fragmenta jedne skulpture, što se vidi po ostacima nabora haljine na zatiljku.²⁶⁾ I u srednjem vijeku bilo je takvih palimpsest-skulptura, i to najčešće od antičkih spomenika, pri čemu se jasno nazire izvorni oblik. Jedna prerađena stela ugrađena je u južni zid crkve Svetog Duha u Splitu.²⁷⁾ Vrlo zanimljiv, u smislu srednjovjekovne preradbe neo-brađeni spomenik, je reljef s rimskim portretima, uzidan iznad portala crkve sv. Mihovila u Zadru. I reljef na Stupu srama u Zadru također je izrađen od antičkoga sarkofaga ili neke druge takve arhitektonske forme.²⁸⁾ Prerađivanje antičkih spomenika, dakle, normalna je i uobičajena pojava. Vjerojatno je da su i neki reljefi, koje kao paralele navodi Kutschera-Woborsky, također izvorno samo malo priklesane stele ili neki drugi, pretežito nadgrobni spomenici.²⁹⁾ No, o tome je teško govoriti, jer su objavljene fotografije loše. Nije isključeno da su neke palimpsest-skulpture bile toliko savršeno izrađene da od izvornika uopće nema vidljivih ostataka. Dakako, ako ostataka izvornika nema, nije ispravno ni pretpostavljati moguću preradbu.

Na kraju bi valjalo kazati nekoliko riječi o tome je li naša antička skulptura mogla biti otkrivena na mjestu crkvice sv. Jere ili je pak donesena s nekoga drugog mjesta. Nema dvojbe da je na istočnim padinama Marjana bilo nekoliko lokacija na kojima su nalaženi antički nadgrobni spomenici.³⁰⁾ Vjerojatno je u blizini, prije nastanka pustinjačkih nastamba, bilo drugih naselja, grobljâ i sl. Indicija tome u prilog jest fragment ugrađen u stubište s južne strane iste crkvice (sl. 3). Premda neugledan, fragment je ipak prilično zanimljiv (dim.: vis. 0,35, šir. 0,48, 0,11 m). Riječ je o gornjem dijelu stele s trokutnim zabatom upisanim u pravokutnik. Jednostavnim žlijebom izrađenim brzorotirajućim svrdlom iscrtan je trokut od kojega su ušćuvane samo katete, a u sredini je kružnica s rozetom. U lijevom pak uglu je kružnica unutar koje nema ničega. Kružnica naznačuje akroterij, slična se morala nalaziti i na suprotnoj strani, ali je, na žalost, propala. Ovakav primitivni oblik stele vrlo se rijetko susreće, ali to zapravo nije njezina konačna obrada.³¹⁾ Naime, to je samo abocirani, početni oblik, radioničko stanje u prvoj fazi izradbe,³²⁾ nakon kojega je tek imala uslijediti daljnja dorada. Kad je i zbog čega je prekinut rad na steli, teško je reći, ali je najvjerojatnije da se nešto pokvarilo

(puklo i sl.) pa je spomenik odbačen. Na istoj stubi vidljiv je još jedan spolij (sl. 4). Riječ je o kamenom bloku dimenzija vis. 0,30, šir. 0,50, deblj. 0,19 m. Na bloku je u sredini uparan prilično nepravilan križ, a sa strana su slova: lijevo *E*, a desno *T*. Bok je po svoj prilici nadvratnik omanje crkve ili svetišta. Po duktusu moglo bi se raditi o starokršćanskom spomeniku, premda to nije potpuno sigurno. I druge stube su po svoj prilici razna spolija. Fragmenti do sada nisu objavljeni. Stoga marjansko područje oko Sv. Jere valja smatrati potencijalnim arheološkim terenom. Na tom dijelu Marjana vjerojatno valja očekivati ne samo starokršćanski pustinjački objekt nego i neko starije zdanje. Pitomi i slikoviti, ali gospodarski iskoristiv teren sigurno je uvijek privlačio ljude. Vjerojatno je da je antički bio i arhitektonski element koji stoji kao završetak nad spomenikom obrađenim u ovom radu. Profil je tipično antički i sastoji se od tri ravne vrpce dvije trbušaste kime (*cyma recta*) i jednoga polukružnog profila. I taj je profil morao biti prerađen da bi ga se moglo upotrijebiti za navedenu svrhu. To je mogao biti gornji završetak nadgrobnje are, po svoj prilici otklesan na suprotnoj nevidljivoj, u zid umetnutoj strani.

Fragment nedovršene rimske nadgrobnje stele

Fragment nadvratnika s križevima

Moguće je da je monumentalna stela bila i u vlasništvu radionice koja je dobila narudžbu pa ju je jednostavno preradila i iskoristila na najbolji mogući način, a onda o podrijetlu ne smijemo raspravljati. U tom slučaju ona ne bi potjecala s Marjana. Valja priznati, u svakom slučaju, da je, bez obzira gdje je spomenik nađen, radionica to učinila na doista prvorazredan način.

BILJEŠKE

- 1) O. von Kutschera-Woborsky "Das Giovanninorelief des Spalätiner Vorgebirges. Ein allgemeiner Beitrag zur Geschichte der Antikennachahmung", *Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes des deutsch-österreichischen Staatsdenkmalamtes XII*, 1918., str. 1 i d.

- 2) Lj. Karaman, "O nekim novijim publikacijama o historiji umjetnosti u Dalmaciji", *VAHD XLV*, 1922., str. 122 i d.
- 3) D. Kečkemet, "Renesansna klesarsko-kiparska djela u Splitu", *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 7, 1953., str. 81.
- 4) O. von Kutschera-Woborsky, *o.c.*, str. 5.
- 5) O. von Kutschera-Woborsky, *o.c.*, str. 32.
- 6) Lj. Karaman, *o.c.*, str. 117.
- 7) D. Kečkemet, *o.c.*, str. 81.
- 8) Kad se opisuje reljef, upotrebljava se orijentacija desno-lijevo u odnosu na gledatelja, a kad se govori o dijelovima glave i tijela ljudskoga lika, upotrebljava se orijentacija u odnosu na njegovu desnu ili lijevu stranu, kao što je to i inače uobičajeno.
- 9) O. von Kutschera-Woborsky, *o.c.* sl. 2 i 3. Na tim slikama nos je još uvijek čitav.
- 10) To je grčki himatij ili rimski palij, samo je malo drukčije složen nego što je to uobičajeno. Himatij je četvrtasti plašt koji okružuje tijelo i kroz čiji luk na prsima prolazi ruka. Usp. L. Bonfante Warren, "Roman Costumes", *A Glossary and Some Etruscan Derivations, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I*, 4. Berlin-New York, 1973., str. 607 i d.
- 11) S. Rinaldi Tufi, "Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*. Anno CCCLXVIII-1971. Memorie classe di scienze morali, storiche e filologiche ser. VIII, vol. XVI, fasc. 3, 1971., str. 102, br. 18, tab. V, 5. Na toj steli pokojnik Aurelije Valerin desnom rukom priljubljenom uz grudi drži *mappu*. To nije volumen kako navodi autor.
- 12) S. Rinaldi-Tufi, *o.c.*, str. 97 i d., br. 11, tab. V, 1. Pokojnik na toj steli ima istovjetan položaj i predmet u šaci kao i ovaj na Marjanu. Na drugim stelama volumen se drukčije nosi i drži pred grudima.
- 13) To se ne bi dalo objasniti zbog toga što ne bi bilo dovoljno materijala (kamena) da se takav element izradi.
- 14) S. Rinaldi Tufi, *o.c.*, str. 97, br. 10, tab. IV, 3; str. 97, br. 11, tab. V, 1.
- 15) Primjerice, uz rajnski limes, H. Gabelmann, "Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein", *Bonner Jahrbücher*, str. 110, sl. 24, 27 i 28.
- 16) V. Kockel, *Porträttypen stadtrömischer Grabbauten. Ein Beitrag zur Geschichte und zum Verständnis des spätrepublikanisch-frühkaiserzeitlichen Privatporträts*, Mainz, 1993., tab. 2, b, c; 3, a-d.
- 17) N. Cambi, "Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu", *Rapski zbornik*, Zagreb, 1987., str. 180 i d., sl. 6.
- 18) S. Rinaldi Tufi, *o.c.*, str. 94, br. 6, tab. V, 1.
- 19) Već je navedeno o kakvom se karakteru odjeće radi (bilj. 10). O togi i njezinu obliku kao i o onima koji je imaju pravo nositi usp. H. R. Goethe, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz 1990., str. 2 i d.
- 20) S. Rinaldi Tufi, *o.c.*, str. 93 i d., br. 3, tab. II, 3.
- 21) V. Kockel, *o.c.*, tab. 79 c: 81 a i dr.
- 22) Usp. C. Mansuelli, "Genesi e carattere della stele funeraria padana". *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni III*, Milano-Varese, 1956., str. 381, sl. 6, H. Gabelmann, *o.c.*, sl. 33 i dr.
- 23) Usp. H. Blanck, *Wiederverwendung alter Statuen als Ehrendenkmäler bei Griechen und Römern*, Berlin, 1969, zatim H. Jucker, "Iulisch-klaudische Kaiser und Prinzenporträts als 'Palimpseste'", *Jahrbuch des deutsch arch. Institutes* 96, 1981., str. 236 i d. te M. Bergmann-P. Zanker,

- “*Damnatio memoriae*” umgearbeitete Nero und Domitiansportrats. Zur Ikonographie der flavischen Kaiser und des Nerva, ibidem str. 317 i d.
- 24) N. Cambi, *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb, 1991., str. 81 i d, kat. br. 57, sl. 59.
- 25) M. Kolega, “*Damnatio memoriae* u rimskoj portretnoj umjetnosti: Domicijan/Nerva u Ninu”, *Diadora 14*, 1992., str. 59 i d., tab. I-IV.
- 26) M. Kolega, *o.c.*, tab. IV.
- 27) N. Cambi, “Studije o antičkim spomenicima u zgradama u Splitu (II). Reljef u južnom zidu sv. Duha”, *Kulturna baština XII*, 17, 1987., str. 7 i d. te sl. 7.
- 28) O tome spomeniku vidi moju radnju u Petriciolijevom zborniku (*Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*), koja je u tisku.
- 29) O. von Kutschera-Woborsky, *o.c.*, sl. 8, 39, 40.
- 30) Na toj strani Marjana prvi arheološki lokalitet je Sustipan na istoku, a Dijanin hram na Rtu Marjana posljednji, na zapadu. Između ta dva lokaliteta išla je cesta. U međuprostoru pronađeni su pojedini antički spomenici. Neki su uzidani u kuće na Meštrovićevu šetalištu, a neki se vide po marjanskim stazama.
- 31) Sliku toga spomenika donio je I. Fisković, “Prilog poznavanja najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kraj Splita”, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku XII*, 1970., str. 183 i d., sl. 12.
- 32) D. Kečkemet, “Crkvice i eremitaža Sv. Jere na Marjanu”, *Prilozi povijesti umjetnosti 11*, 1959., str. 94, navodi da spomenik pripada stečku. Unatoč tome što upozorava na neke analogije, nije moguće da taj spomenik pripada stečku ni po debljini ploče ni po dekoraciji. Jednostavno, stećci nisu takvi, niti su tehnički izrađivani poput ovoga spomenika. I. Fisković, *o.c.*, str. 183, drži da je to bio najvjerojatnije dio kamenoga namještaja vrlo starog svetišta sv. Cirijaka. Još se manje takvi ukrasi i ploče javljaju u funkciji crkvenoga namještaja. Međutim, ne treba mnogo istraživanja ni analogija da bi se nedvojbeno dokazalo da je to zapravo jednostavna stela u tek naznačenom stanju, prije nego što je bila doradena. To je manja stela kakvih je na tisuće u Dalmaciji od poznoga II. st. pa do u kasnu antiku. Budući da su takve stele vrlo jednostavne, one su slabo proučene. Nije mi namjera ovdje upozoravati na paralele, one su, na žalost, malo objavljivane. Vidi takve oblike i rozete u sredini i sa strana kao akroterije na steli iz Golubića u B. Gabričević, *Studije o religijama i kultovima antičkoga svijeta*, Split, 1987. sl. 4. Vjerojatno je i ova stela odražavala solarno-lunarnu simboliku kao i stela iz Ruduše, koje upravo na istim mjestima imaju rozete, ali su one, unatoč jednostavnosti, ipak donekle različite, jer nemaju na isti način modeliran gornji dio spomenika. Ova je stela važno svjedočanstvo načina i postupnosti obrade.

Nenad Cambi

STUDIES OF THE ANCIENT *SPOLIA* IN THE SPLIT BUILDINGS (IV). THE RELIEF OF ST. JOHN THE EVANGELIST IN THE CHURCH OF SV. JERE (ST. JEROME) ON THE MARJAN HILL

Summary

A relief showing a young man is built up in the inner side of the wall to the right of the small church of St. Jerome on the southern slope of Marjan hill. The inscription under the relief explains that St John the Evangelist is depicted above (fig. 1, 2). In spite of several scholarly papers by O.

Kutschera Woborsky, Lj. Karaman and D. Kečkemet, it is necessary to study the sculpture once more, especially the problem of rendering the figure, since these authors did not carefully examine it. They assumed that the relief was a genuine Renaissance work, only deeply influenced by Roman art. Obviously, they missed to notice some very significant details.

The first important fact is that the relief is not cut from a monolite block. The left pillaster and the top were made of separate blocks, while the upper left corner was broken and replaced by a conical separate fragment. There are some other very important details to be examined. For example there are remains of stone material near the S. John's right ear. They must have belonged to another person which was there before the Renaissance one.

The outline of a head can be seen on the right part of the head. These details are the evidence that the figure of St. John was remodelled from an earlier one. So the relief must be considered as a palimpsest. Since the body and the arms of the earlier figure were bigger, it was necessary to shorten the shoulders and the right arm. The remains of the earlier outline are still visible. Since the tunica and the pallium are rendered in the typical Roman way and since there are no remains of remodelling, the author concludes that they are Roman ones. A person on a Salonitan stele grasps the mantle on the same way as here. So it is obvious that the saint's figure was remodelled after a person on Roman stele or another burial monument. There are thousands of such Roman parallels.

The head of Roman figure was thoroughly remade, especially hair. Only the chin and lips probably belong to previous sculpture. So the sculptor succeeded in combining the Roman figure and his Renaissance taste. The palimpseste sculpture was not a rare case in antique and mediaeval times. The architectural frame was only completely remade. Since the inscription field was larger than relief and belonging arch, it is very likely that there was another panel with a figure on the left. This figure must have been eliminated in the Renaissance period.

A fragment of ancient stele was also built in the staircase. This stele was not finished (fig. 3). Only the gable and left acroterion were incised on the surface. Obviously, it was not finished. The fragment of the stone block with the crose and a letter on both sides (E and T) is also built in the staircase (fig. 4). It is very likely that many staircase steps belong to ancient remnants. These fragments are the evidence that this part of the slope of Marjan hill must have been an ancient site.

Translation: Maja Cambi